

RETTSLIG BESKYTTELSE FOR TRÆR

UNIVERSITETET FOR MILJØ- OG BIOVITENSKAP

INNHold

FORORD	3
INNLEDNING	5
AKTUELT LOVVERK	7
NATURVERNLOVEN	7
ADMINISTRATIVE FREDNINGER	7
KULTURMINNELOVEN	8
PLAN- OG BYGNINGS-LOVEN	8
NABOLOVEN	8
SERVITUTTLOVEN	10
NY NATURMANGFOLDLOV	10
TOMTEFESTELOVEN	11
BORETTSLAGSLOVEN	11
RETTSLIG BEKSYTTELSE FOR TRÆR I FREMTIDEN	13
BRUK AV PLAN- OG BYGNINGSLOVEN (PBL) FOR Å TA VARE PÅ TRÆR	13
PRIVATRETTSLIG BESKYTTELSE AV TRÆR	15
NABOLOVEN	15
PRIVATE FREDNINGER	15
LOVVERK I ANDRE EUROPEISKE BYER	16
ER FREDNING ELLER BEVARING EN HENSIKTMESSIG MÅTE Å TA VARE PÅ TRÆR I FREMTIDEN?	17
REFERANSER	19

RETTLIG BESKYTTELSE FOR TRÆR

FORORD

Det foreliggende heftet er en bearbeiding av Guro Hessners masteroppgave ”Solitære trær – landskapsverdi, rettsvern og forvaltning” ved Institutt for landskapsplanlegging, Universitetet for miljø- og biovitenskap (UMB) fra 2006. Oppgaven baserer seg på en registrering og undersøkelse av enkeltstående (solitære) trær i Vestfold fylke sommeren og høsten 2006. Utgangspunktet var forslaget til ny Lov om bevaring av natur, landskap og biologisk mangfold (Miljøverndepartementet 2004) der muligheten til å frede enkeltrær, som finnes i gjeldende Lov om naturvern, faller bort. Spørsmålene som oppgaven stiller er: Hvilken betydning har enkeltrær i landskapet, hvilket rettsvern har de og hvordan bør man ta hånd om dem?

Det har vært stor interesse for å gjøre kunnskapen om masteroppgavens ulike temaområder tilgjengelig i en mer kompakt og spesialisert form. Dette heftet er ett av to som tar sikte på det. Det andre heter ”Solitære trær landskapsverdi”. Begge er forfattet av landskapsarkitekt MNLA Guro Hessner og professor i landskapsarkitektur ved UMB Anne Katrine Geelmuyden. Emnet rettsvern er tidligere også behandlet i to artikler i bladet Park & Anlegg, nr 2 og 3 2007.

Utgivelsen er initiert av Statens Vegvesen. Institutt for landskapsplanlegging ved UMB har hatt ansvar for den og den er finansielt støttet av Norsk Trepleieforum, foreningen Treets Venner og Naturvernforbundet i Oslo og Akershus.

Takk til alle for deres bidrag!

Når ikke annet er oppgitt er fotografiene tatt av Guro Hessner

INNLEDNING

Har et tre rettsvern mot å bli hugget ned? Mot uvettig beskjæring eller graving i rotsonen?

Her omtales lover som er aktuelle i forbindelse med rettslig beskyttelse av trær og hvordan disse best kan brukes som virkemidler for å ta vare på trær i fremtiden.

Det har ikke vært et formål å behandle temaet etter rettsvitenskapelig standard. Formålet har vært å skaffe en oversikt over de mulighetene som finnes til å bevare trær etter norsk lov, ut fra den praksis og den lovforståelsen som det har vært mulig å få rede på gjennom lesning og samtaler.

"DEN GAMLE MESTER". "Den gamle mester" var det første treet som ble fredet etter Lov om naturfredning fra 1910. Fredningen var med på å markere starten på naturvernets historie i Norge.

AKTUELT LOVVERK

NATURVERNLOVEN

Botaniske naturminner er vernet etter "Lov om naturfredning av 25. juli 1910", "Lov om naturvern av 1. desember 1954" og "Lov om naturvern av 19. juni 1970".

Loven av 1910 hadde først og fremst et vitenskapelig-kulturelt formål og fredede forekomster skulle være "naturdokumenter". Virkeområdet rommes i en enkelt paragraf, § 1, som hadde denne ordlyden: "Kongen kan bestemme, at visse naturforekomster eller steder skal være fredet naar det ansees nødvendig for at beskytte vilde planter og dyr, geologiske og mineralske dannelser eller lignende, hvis bevarelse vil være av videnskabelig eller historisk betydning" (Hågvar & Huse 2005 s.9).

Etter at loven om naturfredning kom i 1910, ble det fredet en rekke enkeltrær. Det første var eiketreet "Den gamle mester" på Krødsherads prestegård i 1914. I likhet med for eksempel fossefall var store trær noe som sterkt preget et landskapsbilde, men som raskt kunne fjernes og med store

visuelle virkninger (Hågvar & Huse 2005). Boka "Mennesket og trærne" av forstmannen Haakon Lie (1923) bidro til å styrke fredningstanken, og på slutten av 1930-årene var det blitt fredet flere hundre trær over hele landet. Etter hvert har fredning av enkeltrær blitt lavt prioritert. Bare 12 enkeltrær er fredet etter Naturvernloven av 1970, og ingen av dem er vernet etter 1980 (Direktoratet for naturforvaltning 1995).

Det finnes i dag 179 botaniske naturminner (trær og alleer) i Norge. (Direktoratet for naturforvaltning 1995; Direktoratet for naturforvaltning 2006; Fylkesmannens miljøvernnavdeling i Vestfold 1991). Alle vernevedtak er tinglyst. Ved en eiendomsoverdragelse vil ny eier alltid få disse opplysningene.

Dersom man ønsker å frede et tre i dag, må man sende en henvendelse til Fylkesmannens miljøvernnavdeling (FM) i sitt fylke (Opdahl, pers. medd. 19/9-06). FM vil vurdere behovet og enten avvise saken eller gi råd til Direktoratet for naturforvaltning (DN) om fredning. Hvis DN er enig i at saken bør prioriteres, vil FM få et oppdrag om å utrede vern for

objektet. Rene trefredninger, uten at det er snakk om noe områdevern, vil neppe bli prioritert. Fredning av trær har ikke forekommet i nyere tid.

ADMINISTRATIVE FREDNINGER

Administrativ fredning er en sekkebetegnelse for fredninger som er gjort etter andre lover/forskrifter enn naturvernloven, for eksempel kulturminneloven. Administrativt fredede trær, fredet av det tidligere Kirke- og kulturdepartementet blir behandlet og merket på lik linje med trær fredet etter naturvernloven, men andre administrative fredninger (gjort av for eksempel Statsskog eller kommuner) blir ikke skiltet med nasjonale fredningsskilt (Opdahl, pers. medd. 20/9-06). Trær på kommunal eiendom kan fredes administrativt ved kommunale vedtak (bystyrevedtak) (Sandaas 1993).

Det er gjort 41 administrative vedtak om fredning av trær i Norge. De fleste av disse er gran og furu (gjort av Statsskog).

KULTURMINNELOVEN

Etter "Lov om kulturminner av 9. juni Nr. 50. 1978" § 15 kan man frede hager, parker og alleer som kulturminner fra nyere tid, eller de inngår i kulturmiljøer som fredes etter § 20. Trærnes biologiske eller naturvitenskapelige verdi kan aldri være eneste grunn til fredning etter kulturminneloven, de må ha kulturhistorisk verdi. Det er anleggenes og områdenes verdi som kulturminner eller kulturmiljøer som avgjør om de kan fredes etter denne loven eller ikke.

Det finnes ca. 30 hager i tilknytning til bygninger og fire alleer som er fredet etter Kulturminneloven. Blant disse fredningene finnes to enkeltstående tuntrær (Eggen, pers. medd. 7/8-06).

PLAN- OG BYGNINGSLOVEN

"Plan- og bygningslov av 14. juni Nr. 77. 1985" er et effektivt og sikkert virkemiddel under forutsetning av at den blir brukt på den riktige måten (se neste kapittel). Trær kan tas vare på med hjemmel i Plan- og bygningsloven (PBL) gjennom reguleringsplaner og bebyggelsesplaner. Dette kan skje på to måter (Rogstad, pers. medd. 21/6-06):

- Regulering til spesialområde for bevaring etter § 25 nr 6. Dette vil fungere som et kultur- og naturminnevern. Enkeltojekter vil ikke automatisk merkes, slik som trær som er fredet etter naturvernloven. Det er liten tradisjon for å bevare

enkeltrær etter PBL. Bakgrunnen for dette er at det var uklare hjemler for dette i loven av 1965. Punktene om bevaring av vegetasjon ble klargjort i loven av 1985, men det finnes fremdeles få tilfeller der enkeltrær er regulert til spesialområde for bevaring etter PBL. Paragrafen er brukt på flere alleer, lunder og til områdevern i forbindelse med fredet bebyggelse. Vern etter denne paragrafen vil ikke automatisk gi rett til erstatninger.

- I byggeområder kan det tas med i reguleringsbestemmelsene at vegetasjon skal bevares, og restriksjonsgrenser og enkeltrær kan avmerkes (koordinatfestes) i plankartet. I byer og tettsteder er slike bestemmelser i realiteten treets viktigste rettsvern. Dette vil kunne fungere som et tilstrekkelig vern, forutsatt at man har gjort en god jobb med tilstrekkelig merking og presise og utfyllende reguleringsbestemmelser. Her bør det tas med punkter om hvordan trærne skal sikres under anleggsperioden, for eksempel ved å henvise til BYGGFORSK sine temablader om emnet (Kristensen 2003a; Kristensen 2003b), og eventuell bøtelegging ved skade med mer.

I påvente av en gyldig reguleringsplan kan plan- og bygningsmyndighetene sikre et tre med umiddelbar virkning ved å innføre et midlertidig bygge- og deleforbud etter PBL § 33. Dette vil kunne hindre eier i for eksempel å fjerne trær i inntil 2 år, med mulig forlengelse,

dersom reguleringsprosessen er i gang (Rogstad, pers. medd. 21/6-06).

NABOLOVEN

"Lov om rettshøve mellom grannar (Grannelova) av 16. juni Nr. 15. 1961" har tre bestemmelser som angår trær (Bergsholm 2003; Grundekjøn 2005; Wærner 1988; Wærner 2005).

I § 12 finnes en spesialregel som regulerer forholdet når et tre eller deler av treet strekker seg inn på naboeiendommen. Her gis naboen rett til å skjære eller kutte trær, greiner eller røtter som stikker inn på hans eiendom, og som er til nevneverdig skade eller ulempe. For trær eller greiner gjelder dette bare når varsel er gitt og de ikke er fjernet innen rimelig tid. Trær som er grensemerket i henhold til eiendommens målebrev, kan ikke hogges, og regelen gjelder heller ikke der det er skog på begge sider av grenselinja.

I naboloven §§ 2 og 3 finnes to bestemmelser som gjelder trær som fullt ut står på treeierens eiendom.

Naboloven § 3 er en særregel som gjelder for trær som står nær tomtegrensen. Bestemmelsen får anvendelse på trær som står nærmere naboens hus, hage, tun eller dyrket mark enn tredjedelen av trehøyden. Står et tre på 10 meter 3 meter fra naboens hage er treet innenfor paragrafens virkeområde. Det er for øvrig gitt forskrifter om hvordan avstanden nærmere skal måles. Men naboen har ikke noe automatisk krav på å få fjernet trær som er innenfor

bestemmelsens virkeområde. Naboen må for det første vise til at treet påfører ham skade eller særlig ulempe. For det andre må han vise til at treet ikke har nevneverdig betydning for treeieren. Rettspraksis har vist at disse tilleggsvilkårene tolkes strengt. Vilkårene er dessuten kummulative, det vil si at begge tilleggsvilkårene må være oppfylt. Sagt med andre ord; dersom treeieren kan sies å ha nevneverdig grunn til å ha treet stående hjelper det ikke

naboen at treet påfører ham en særlig ulempe. Domstolene har derfor vært meget tilbakeholdne med å gi naboen medhold i krav om fjerning av trær etter naboloven § 3. Når det gjelder det nærmere innhold i § 3, herunder hva som kan sies å ha nevneverdig betydning for treeieren, vises til Bergsholm 2003.

I naboloven § 2 står den generelle regel om tålegrensen i naboforhold. Her heter det i første ledd: "Ingen må ha, gjera eller setja i verk noko som urimeleg eller

uturvarande er til skade eller ulempe på granneeigedom". Det er viktig å merke seg at naboloven § 2 gjelder for alle trær, uansett avstanden til naboeiendommen. Denne bestemmelsen inviterer til en konkret skjønsmessig helhetsvurdering hvor treeierens interesse i å ha treet stående skal veies mot naboens ønske om å få det fjernet. Rettspraksis viser likevel at naboen sjelden får medhold i fjerning av trær som sto på treeierens eiendom da han kjøpte eiendommen.

BLODBØKER I HORTEN. Store trær i boligområder tilfører mange kvaliteter til omgivelsene, men de er ofte omstridte.

Når det gjelder forholdet mellom nabolovens § 3 og § 2 vises det til Bergsholm 2003.

Avtaler som er inngått mellom naboer (Bergsholm, pers. medd. 22/10-06) og (Wærner 2005), vil gå foran de øvrige reglene i naboloven etter nabolovens § 1. Den lyder som følger: "Føresegnene i denne lova gjeld berre så langt anna ikkje fylgjer av avtale eller serlege rettshøve". Dersom man har trær som man ikke ønsker å felle, men som naboen helst ser at blir fjernet, kan man bruke denne muligheten til å inngå en avtale med naboen om rensk av takrenner, raking av plen og liknende. Om man skal selge en del av en eiendom, kan man også lage en avtale med kjøperen om at vedkommende ikke skal kunne komme med fremtidige krav om å hogge trærne på eiendommen som tomte er skilt ut ifra. Slike avtaler bør helst være skriftlige. Hvis de skal gjelde også etter den nye eierens eietid, bør de dessuten tinglyses (se punkt om servituttloven).

SERVITUTTLOVEN

En servitutt er innenfor jussen en særskilt råderett over en annen persons faste eiendom. Slike råderetter reguleres av servituttloven – "Lov um særlege råderettar over framand eigedom av 29. november 1968". Servituttten kan stiftes på mange måter, men avtaler er den vanligste måten. De må tinglyses for å være rettskraftige.

En servituttavtale om bevaring av trær

vil normalt bli inngått mellom eieren og en som har interesse av å ha treet stående. Dersom en slik privat fredning er tinglyst, overtas den av nye eiere, og den gjelder som regel så lenge treet lever (Bergsholm, pers. medd. 22/10-06; Røsnes, pers. medd. 19/9-06). For å gjøre den tinglyste båndleggingen så sterk som mulig bør man gjøre for eksempel Naturvernforbundet eller andre berettiget til å håndheve den etter at man selv er borte.

NY NATURMANGFOLDLOV

Den såkalte naturmangfoldloven, som skal overta for den eksisterende naturvernloven, er nå ute til høring (Miljøverndepartementet 2004). En av de vesentlige forandringene i denne loven vedrørende vern av trær, i forhold til den eksisterende naturvernloven, er at kategorien "naturminne" er foreslått fjernet. Det er under denne kategorien trær har blitt fredet frem til nå. Bakgrunnen for utvalgets forslag er omtalt i kapitel 16.2.7 og begrunnelsen kommer i kapitel 16.4.1 (Lange, pers. medd. 15/6-06). Her sier forfatterne at "Vernekategorien naturminne synes i dag ikke lenger å fange opp noe behov som ikke også kan dekkes av andre vernekategorier eller av plan- og bygningsloven eller granneloven med de endringer utvalget foreslår."

De sier videre at naturminnefredninger som allerede finnes, skal bestå, "med samme rettsvirkning som før, inntil vernet eventuelt blir opphevet eller

gjort om til en annen vernekategori" (Miljøverndepartementet 2004 s. 309).

I kapitel 16.5 presiseres dette ytterligere: "Det foreslås at verneformen naturreservat skal kunne gjelde geologiske forekomster. Biologiske forekomster av kulturhistorisk interesse, herunder alleer, hageanlegg og parker, skal etter forslaget kunne ivaretas etter kulturminneloven, jf. kap 20, og enkeltstående trær forutsettes ivaretatt gjennom plan- og bygningsloven, mens fosser og andre vannforekomster skal kunne vernes etter lovens øvrige vernekategorier. Også bestemmelsene om utvalgte naturtyper i utkastets § 49 vil fange opp beskyttelsesbehov på dette feltet. Verneformen naturminne blir dermed overflødig" (Miljøverndepartementet 2004 s. 316). Forslaget til Naturmangfoldlov åpner imidlertid for en mye videre definisjon av verneformålet enn tidligere (Opdahl, pers. medd. 19/9-06). Vern av små, avgrensede områder med særegne natur- og vegetasjonstyper, for eksempel en eikelund, vil derfor fortsatt være aktuelt.

I kapittel 25 presenteres forslag til endringer i andre gjeldende lover. Under punkt 2 har man foreslått følgende endring til nabolovens § 3: "Er det ikkje nemnande om å gjera for eigaren eller for det biologiske mangfaldet eller kulturlandskapet på staden, må eigaren ikkje ha tre som er til skade eller serleg ulempe for grannen, nærare hus, hage, tun eller dyrka jord på granneeigedommen enn tredjeparten av trehøgda" (Miljøverndepartementet

2004 s. 646). Endringen innebærer at også biologisk mangfold på stedet og i kulturlandskapet skal tas i betraktning når man skal vurdere om trær kan felles etter nabolovens § 3. Et spørsmål det går an å stille seg, er om ordlyden ”om å gjera for kulturlandskapet på staden” også kan omfatte estetiske hensyn?

Under punkt 6 i samme kapitel er det blant annet foreslått følgende endring til kulturminnelovens § 2: ”Med kulturminne menes alle spor etter menneskelig virksomhet i vårt fysiske miljø, herunder lokaliteter det knytter seg historiske hendelser, tro eller tradisjon til. *Reglene om kulturminner gjelder så langt de passer også for botaniske, zoologiske eller geologiske forekomster som det knytter seg kulturhistoriske verdier til, eller som har utviklet seg gjennom samspeilet mellom mennesker og naturen*” (Miljøverndepartementet 2004 s. 647). På neste side utdypes dette ytterligere: ”Enkeltstående elementer, for eksempel trær som det knytter seg historiske hendelser til, for eksempel Kongebjørka, vil kunne fredes som selvstendige kulturminner etter kulturminneloven § 15 annet ledd første punktum jf. utkast til nytt annet punktum i § 2 første ledd” (Miljøverndepartementet 2004 s. 648).

Forslaget til ny naturmangfoldlov skal legges frem i 2007.

TOMTEFESTELOVEN

”Lov om tomtefeste av 20. desember 1996 nr. 106” regulerer blant annet festers råderett over et festet område.

I tomtefestelovens § 16 heter det at ”Ved feste av tomt til bustadhus og fritidshus har festaren same fysiske råderett over festetomta til bruk innanfor festeføremålet som ein eigar har, så langt ikkje anna fylgjer av det som er avtalt”.

Festeren har altså lov til å felle trær på grunneiers eiendom uten at grunneier kan hindre ham i dette, dersom det ikke er avklart i forkant av bortfestingen i form av en heftelse på eiendommen eller en presisering i festeavtalen.

BORETTSLAGSLOVEN

I følge §§ 10 og 46 i ”Lov om borettslag av 4. februar 1960 nr. 2” går det frem at vesentlige endringer på bebyggelsen eller tomta i et borettslag ikke kan skje uten 2/3 flertall i generalforsamling. Det betyr at trær kan felles lovlig på slike tomter dersom 2/3 av de fremmøtte på en generalforsamling stemmer for felling.

KONKLUSJON

De ”klassiske trefredningene” av enkelttrær blir borte hvis naturmangfoldloven går igjennom som foreslått, men man vil ha mulighet til å fredes større grupper av trær etter denne lov. Hvis de endringene som utvalget foreslår for blant annet kulturminneloven blir gjennomført, vil man kunne verne enkelttrær som knyttes til historiske hendelser etter denne loven. Ellers vil en kommune fremdeles kunne vedta en administrativ fredning av et tre gjennom plan- og bygningslovens reguleringsbestemmelser, og en annen

mulighet man har for å ta vare på trær er private fredninger i form av servitutter. Hvorvidt disse mulighetene er gode nok til å sikre at trær som er viktige landskapselementer blir tilstrekkelig tatt vare på, omtales nedenfor.

ALM VED TORVET I LARVIK. Almen ved torvet i Larvik må snart vike for glass overbygd handlegate. Kommunen har anledning til å sette krav til utbygger gjennom reguleringer. Kunne mer vært gjort for å redde treet?

RETTLIG BEKSYTTELSE FOR TRÆR I FREMTIDEN

BRUK AV PLAN- OG BYGNINGSLOVEN (PBL) FOR Å TA VARE PÅ TRÆR

Hvor mange trær som ble fredet etter Naturvernloven i en kommune, da dette fortsatt var noe man praktiserte, var avhengig av hvem som var herredsskogsmester eller parksjef, hvor stor interesse denne personen hadde for trær, og hvilken verdi vedkommende så i å ta vare på dem. På samme måte er det veldig personavhengig hvilken praksis en kommune har når det gjelder å regulere trær til bevaring og håndheve disse reguleringene. Et godt trevern i by og tettsted, utenom kommunale parker og alleer, krever både reguleringsbestemmelser og vilje til å håndheve disse, for eksempel gjennom anmeldelse ved brudd på dem.

I dag er det svært liten tradisjon for å bruke reguleringsbestemmelsene om bevaring av vegetasjon (spesialområde for bevaring) for å ta vare på enkeltstående trær. Vil man endre på denne praksis er det flere spørsmål som trenger avklaring: Hvem skal ha ansvaret? Hvem skal betale? Har man kompetanse til å gjøre dette?

Dessuten reiser bruken av PBL til

vern av enkeltstående trær på private eiendommer noen prinsipielle spørsmål: Når er verdien av treet for fellesskapet/allmennheten så stor at den er større enn ulempen for eieren? Finnes det politisk vilje til å binde en eiers rettigheter når en grunneier vil felle et tre? (Dette gjelder både å regulere til bevaring, og å håndheve en slik regulering) Er det riktig å binde en eiers rettigheter i en slik sak? Har store, flotte trær hevd på å få stå, fordi de var der lenge før området ble bygd ut?

Bruken av plan- og bygningsloven for å ta vare på enkelttrær i byggeområder byr også på en del utfordringer som man bør være oppmerksom på (Rogstad, pers. medd. 21/6-06):

- Reguleringsplaner er utpreget todimensjonale og reguleringsbestemmelsene kan ofte bli lite presise og utfyllende. Dette byr på "smutthull" som det er vanskelig å følge opp og slå ned på overfor utbyggere. I byggeområder gir verken planer eller bestemmelsene rettslig beskyttelse mot uvetting, beskjæring eller graving i rotsonen dersom dette ikke er presisert tydelig og fulgt opp i praksis. I teorien kan man ha intensjoner om at et tre skal bevares under byggeperioden, men

i praksis viser det seg at det kun blir tatt hensyn til stammen og det som er over bakken. Ofte blir store deler av røttene gravd av, eller det blir fylt jordmasser langt oppover stammen. Konsekvensene for treet viser seg ikke umiddelbart, men kanskje ti år etterpå. Treet begynner å skranke, men fordi det har gått så mange år er det vanskelig å bevise at det er på grunn av byggearbeidene. Ingen blir stilt ansvarlig, og treet er i alle fall ødelagt.

- Kommunen er ikke et uavhengig forvaltningsorgan, slik som fylkesmannens miljøvernnavdeling. Tradisjonelt har natur- og kulturminnevern hatt en lav prioritering i forhold til andre interesser. Lokalpolitisk er det ofte mer populært med utbygging enn vern.
- Hvem som helst kan til enhver tid legge frem en ny reguleringsplan. Da kan områder som tidligere er regulert til spesialområde for bevaring, eller som er spesifisert tatt vare på i en tidligere reguleringsplan, være foreslått regulert til et annet formål. Dersom ikke kommunen selv sørger for å opprettholde den eksisterende reguleringen, er det

bare en innsigelse fra fylkesmannens miljøvernavdeling (eller i neste omgang Miljøverndepartementet) som kan opprettholde vernet.

- Kommunen har, gjennom reguleringer, anledning til å sette krav til en utbygger om for eksempel å ta vare på viktige trær. Utbygger på sin side vil gjerne ha fortgang i saksgangen, høyest mulig utnyttingsgrad og profit på tomten sin, og ser kanskje på trær som "plunder og heft". Forvaltningen kan frykte at det blir vanskelig å få vedtatt planene dersom man legger for mange restriksjoner på utbygger. I tilfeller der det er stor politisk vilje til å gjennomføre utbyggingen kan derfor forvaltningen gå med på minimumsløsninger for å unngå at

utbygger truer med å trekke seg, og at planene blir vedtatt helt uten hensyn til forvaltningens innspill og krav. Erstatningsansvar for uutnyttede arealer kan i noen sammenhenger også være et vanskelig spørsmål.

- Reguleringsplanen gjelder også etter at byggesaken er avsluttet og en eventuell ny eier har overtatt eiendommen. Men hvem sørger for at ikke ny eier beskjerer et bevart tre på en uvettig måte, at det ikke graves i rotsonen eller at treet ikke til og med fjernes helt? Overtredelse av plan- og bygningsloven er undergitt offentlig påtale, og brudd på reguleringsbestemmelser kan etter PBL § 110 nr 3 straffes med bøter. Det er kommunens ansvar å føre tilsyn med tiltak etter PBL, men både

kommunen og private, for eksempel en fortvilet nabo, kan politianmelde saker der trær er felt i strid med reguleringsbestemmelsene. (Holme 2000)

- For å få til en bevaring av viktige trær, må man vite spesifikt hva man skal bevare. Det er nødvendig å besiktige treet og området der det står slik at man kan fastlå trets verdi (se blant annet "Solitære trær landskapsverdi", hefte utgitt samtidig som det foreliggende av Institutt for landskapsplanlegging ved UMB) Fylldige og nøyaktige registreringer av trær tilstand, samt deres biologiske og landskapsmessige verdi, er nyttige for å vurdere skjøtselsbehov og -strategi. Slike registreringer vil også være et

HESTEKASTANJER VED DEN GAMLE HANDELSKOLEN I SANDEFJORD. Det er viktig å sørge for at de trærne som blir tatt vare på i byggeområder får nok plass både over og under bakken, også etter at bygget er ferdigstilt, slik at slike situasjoner kan unngås.

nødvendig utgangspunkt for den som skal utarbeide en reguleringsplan, og for planmyndigheten som skal kontrollere og godkjenne planen. I tillegg er det nødvendig å sikre treet fysisk og sørge for at rotsone beskyttes.

- Man må også sørge for at det blir satt av tilstrekkelig plass inntil bygninger og andre installasjoner, slik at ikke de bevarte trærne senere må beskjæres kraftig og blir stående igjen med store sår eller vanskjøttet krone. Ekstra innsats og kostnader i plan- og byggeprosessen kan da lett være forgjeves. Det er dessuten viktig å ha eksempler på gode trebevaringer å vise til når man skal overbevise utbyggere, politikere og andre om at det kan være en god ting å bevare trær i byggefelt og urbane områder. Hvis de trærne man bevarer utvikler seg til stygge eksemplarer, vil ingen tro eller gå med på at det er verdt å bruke penger på dette i fremtiden. Her er det med andre ord avgjørende å tenke kreativt, og finne alternative og gode løsninger!
- Planavdelingen i kommunen vil normalt stille krav til at en reguleringsplan for et boligområde skal inneholde grønne arealer i form av fellesområder eller friområder. Et grep for å ta vare på viktige trær kan være å legge slike områder til steder der det står store trær, og bevare trærne på den måten.

PRIVATRETTLIG BESKYTTELSE AV TRÆR

De fleste trær i boligområder står på private tomter. Trær er en hyppig kilde til nabostrid. Pene trær. Stygge trær.

Trær som stjeler utsikt. Trær som skjuler ettermiddagssolen. Trær som drypper på bilen. Trær som produserer løv.

NABOLOVEN Det virker som om det er en feilaktig oppfatning av at det er lettere å fjerne trær enn loven tilsier. Dette bunner blant annet i at loven har blitt tolket som en objektiv regel om at det ikke er lov til å ha trær nærmere nabogrensen enn en tredjedel av trehøyden, slik at trær som for eksempel er 12 meter høye, ikke må stå nærmere naboens grunn enn 4 meter (Vevstad 1977).

Pågående naboer og advokater gjør at mange treeiere gir etter i forlikrådet, fordi dette har som formål å få til minnelige ordninger. I følge Eirik Wærners kompendium "Ta vare på bytrærne!" (2005), viser imidlertid en gjennomgang av domsavsigelser om trær at domstolene i stor grad følger den tankegangen som er gjengitt i forrige kapittel om aktuelt lovverk. Wærner oppsummerer kort hvordan naboloven har blitt forstått i praktisk rett:

- *Hvis du kjøper ei tomt og naboen har større trær på sin tomt, kan du ikke regne med å få rettens medhold i at naboens trær skal felles.*
- *Dersom naboens trær utvikler seg mye i løpet av årene, vil ikke dette heller være argument godt nok for felling, dersom trærne sto der da naboen kjøpte tomten.*
- *Dersom en nabo planter nye trær som vokser seg til og skaper skygge for deg, har du derimot en mye bedre sak.*
- *Ekstraarbeid som raking av løv og fjerning av kvistnedfall er ikke definert som "særlig ulempe" i henhold til Naboloven.*

- *Har du ei svært stor tomt med store trær, kan det være vanskelig å få beholde alle dersom naboene ønsker noen trær felt.*
- *Det er viktig å legge fram tilstrekkelig dokumentasjon på at det er "nemmande om å gjere" å beholde trærne dine.*
- *Skygge på eiendommen på deler av dagen er ikke grunn god nok til at trær kan felles.*
- *Det skal svært mye til for at Nabolovens § 2 skal kunne anvendes i tresaker.*
- *Det lønner seg ikke å ta saken i egne hender og hogge trær på naboens eiendom uten rettskraftig dom, med mindre du har svært god råd ...*
- *Avtaler naboene imellom i henhold til Nabolovens § 1 må være skriftlige.*

(Wærner 2005 s. 35)

Grunnlovens § 97 "Ingen Lov maa gives tilbagevirkende Kraft" kan reise tvil om hvorvidt Naboloven kan gjelde for trær som allerede var store i 1961, da loven ble vedtatt. Dette kommer frem allerede i forarbeidene til loven, i Sivilløvbokutvalgets innstilling, men har ikke blitt avklart gjennom rettspraksis etter at loven trådte i kraft (Wærner 2005).

PRIVATE FREDNINGER En privat fredning forutsetter ikke samme strenge vurdering av verneverdier som naturvernloven, og det er også lettere å gi bøter og straff ved brudd på denne loven enn ved private fredninger. En servitutt på en eiendom er derfor på mange måter svakere enn vern etter naturvernloven (Wærner 1988).

Om en ny reguleringsplan for et område vil kunne oppheve en tinglyst servitutt dersom den blir

SKILT PÅ RØRESTRANDEIKA I HORTEN. Rørestrandseika i Horten er vernet ved privat fredning gjennom en tinglyst servitutt på eiendommen. Skiltet er satt opp av Horten kommune, som er dagens eier av eiendommen der treet står.

vedtatt, har blitt diskutert i det siste. I medvirkningsprosessen i forkant av et reguleringsvedtak vil servituttavtalens parter og eventuelt fylkesmannens miljøvernavdeling kunne komme med innsigelser som hindrer planen i å bli vedtatt uten hensyn til servitutten. Det er her snakk om en vurdering av hvor viktig det er å ta vare på det servitutten omhandler, i dette tilfellet et tre. Jo høyere allmenn eller nasjonal verdi den aktuelle servitutten har, jo større er sannsynligheten for at en innsigelse blir fremmet og fører frem (Hjermundrud, pers. medd. 10/10-06). Det kan virke som om den siste rettsavgjørelsen om temaet fra Høyesterett, Bortlidommen fra 2002, gir servitutthaveren sterkere vern enn tidligere, når en negativ servitutt (en båndlegging av eierens råderett) kommer i konflikt med en ny reguleringsplan (Bergsholm, pers. medd. 28/11-06).

Det kan være et problem at få kjenner til slike gamle servitutter, særlig hvis ikke

treet er merket. Det kan dessuten kreve en smule detektivarbeid og tålmodighet å finne frem til selve dokumentet. Alle tinglysninger er ført inn i grunnboka, som man kan få ved å henvende seg til Statens kartverk - Tinglysningen, eller kommunens plankontor og oppgi riktig gårds- og bruksnummer på eiendommen. Utskrift av selve dokumentet kan kjøpes fra Statens kartverk - Tinglysningen, dersom dokumentet er tinglyst etter 1935. Statsarkivet oppbevarer dokumenter som er tinglyst før 1935.

Slik det er i dag, vil en tinglyst servitutt likevel være en av de beste mulighetene man har til rådighet om man vil bevare et tre, fordi vern etter naturvernloven ikke lenger er aktuelt, og fordi kommunene vegrer seg for å gripe inn i den private eiendomsretten ved å regulere enkeltstående trær til spesialområde for bevaring.

LOVVERK I ANDRE EUROPEISKE BYER

Flere europeiske storbyer har allerede lange tradisjoner for vern av trær. Den første loven om vern av trær i en europeisk by ble laget i Genève i 1930. I en artikkel publisert i tidsskriftet "Urban forestry and Urban greening" (Schmied & Pillmann 2003) presenteres en sammenliknende undersøkelse som er gjort over hvilke lover som finnes for å verne trær i europeiske byer, hva loverket omfatter og hvordan det håndheves. I alt ble det innhentet relevant informasjon fra 34 europeiske byer. Av disse var det 2 byer som ikke hadde noen form for vern av bytrær, Oslo og Stockholm, og 25 som hadde godt dokumenterte lover vedrørende vern av trær på offentlige og/eller private områder. Av disse 25 var det 19 som hadde lover som beskyttet trær på både offentlige og private områder. I de fleste tilfellene var vern av trær regulert ut fra kriterier om omkrets eller diameter på stammen. I mange av lovene var også

ulike forbud listet opp. Vanligvis gjaldt det forbud mot å felle, fjerne, skade, ødelegge, modifisere eller beskjære vernede trær, og mot å øke andelen råte i treet.

Artikkelen er ment som "en informasjonskilde til hjelp i arbeid med lovutvikling, byplanlegging og bevaring av natur" (Schmied & Pillmann 2003 s. 115, oversatt fra engelsk). På bakgrunn av undersøkelsen kommer forfatterne med et forslag til elementer som en "up-to-date" lov for vern av trær bør inneholde. Dette kan brukes i arbeidet med utformingen av lovverk i byer som ikke har et slikt allerede. Konklusjonen på undersøkelsen er "at det virker fornuftig å ha lover for vern av trær, dersom håndhevelsen av dem kan gjennomføres på en ikke-byråkratisk, profesjonell og effektiv måte, med respekt for vern og bevaring av natur. Lover bør

struktureres enkelt og upartisk, og deres administrasjon og håndhevelse bør være enkel og effektiv" (Schmied & Pillmann 2003 s. 115, oversatt fra engelsk).

I England har man en type trefredning, "Tree Preservation Order" (TPO), som tar opp i seg at andre enn eieren kan ønske å bevare trær fordi de er vakre eller viktige for et område (English Heritage 2006) og Fyhn, (pers. medd.17/11-06). En TPO er en trefredning som blir gjort av det lokale plankontoret (the Local Planning Authority (LPA)) i kraft av "the Town and Country Planning Act (Part VIII) 1990", hvis det viser seg å være "formålstjenlig av estetiske årsaker (amenity value) å sørge for bevaringen av trær eller skog innenfor deres område" (English Heritage 2006, oversettelse fra engelsk). Amenity value betyr blant annet at treet må kunne sees av 4-5 husstander.

Historisk eller økologisk verdi kan også legges til grunn.

Dette vernet forbyr å felle, rykke opp med roten eller med vilje skade eller ødelegge trær uten tillatelse fra den lokale myndigheten (LPA). Hvem som helst kan søke om en TPO på et tre, og alle trær uansett størrelse eller art kan vernes av en TPO. Som oftest er det naboer eller andre som søker om en TPO fordi de er reddet for at eieren skal felle treet eller skade det.

TPO blir, på lik linje med private trefredninger i form av servitutter her i Norge, satt til side dersom det blir vedtatt en reguleringsplan for området som sier noe annet enn TPO-en. TPO-en har da blitt tatt i betraktning i reguleringsutarbeidelsen, og ofte vil det nye reguleringsforslaget innebære visse betingelser som for eksempel

ULLEBERGEIKA I LARVIK. Fredning av enkelttrær etter Naturvernloven blir ikke lenger praktisert, men takket være disse fredningene er veteraner som Ullebergeika i Larvik bevart

gjenplantning av nye trær.

Hver kommune har en Tree-officer til å stå for en kompetent oppfølging og håndheving, men det lokale plankontoret påtar seg ikke noe forvaltningsansvar for treet ved å vedta en TPO.

Et spørsmål som kan dukke opp er om slike lovverk vil føre til at folk blir redde for å plante og la trær få vokse opp og bli store? I artikkelen i "Urban forestry & Urban greening" (Schmied & Pillmann 2003) avkreftes denne antakelsen. Det viser seg tvert imot at i byer der trær har vært vernet ved lovverk i mer enn tjue år, ser innbyggerne ut til å ha en større forståelse for betydningen av trær. Eiere av trær er vant til, og villige til å ta ansvaret for å ta vare på dem. Det handler rett og slett om å skape gode holdninger.

ER FREDNING ELLER BEVARING HENSIKTMESSIG FOR Å TA VARE PÅ TRÆR I FREMTIDEN?

Fredning etter naturvernloven er en arbeidskrevende prosess, og en praksis som har gått av moten. I dag verner man områder, ikke enkeltelementer som trær. Direktoratet for naturforvaltning har gjort det klart at vern av enkeltstående trær ikke skal eller kommer til å bli håndtert etter et slikt nasjonalt lovverk i fremtiden. Det er imidlertid takket være fredningen at vi har så mange store trær igjen. Fredning etter naturvernloven er det sterkeste vernet et tre kan ha. Det offisielle fredningsskiltet skaper dessuten ærbødighet og respekt blant folk flest. Dette kom blant annet til uttrykk i en kommentar skrevet av Hans Chr. Oset (Oset 1993) som sto på trykk i avisa Gjengangeren i forbindelse med debatten rundt vernestatusen til

den fredete Tordenskioldeika i Horten: "Fredningen er kunngjort ved oppslag prydet av riksvåpenet, den norske løve med øksa i forlabbene. Den øksa skal ikke brukes til å felle trær. Siden hertug Skule satte den inn i sitt heraldiske segl for 773 år siden har løven med øksa hatt fredlige hensikter. Den skal verne mot ytre fiender."

Trær representerer kulturhistorie. Det knytter seg hendelser, minner og myter om menneskelig liv og virksomhet til store, gamle trær. Som omtalt i kapittelet om aktuelt lovverk vil vern etter kulturminneloven bli mulig for slike trær dersom endringene som er foreslått i NOU 2004:28, om ny naturmangfoldlov, blir vedtatt som foreslått.

I et kompendium utarbeidet av Oslo kommunes tidligere etat for miljørettet helsevern og næringsmiddeltilsyn (Wærner 1988) står det til sist, under overskriften "Verneordning for trær på trappene": "Pga. trærers biologiske betydning og at Oslo-beboerne er så opptatt av å bevare trær, planlegger kontoret for natur- og miljøvern saker å fremme et prinsippprogram/vedtekt til plan- og bygningsloven for å gi vegetasjonen i Oslo en bedre beskyttelse enn i dag. I påvente av en slik vedtekt har avdelingen utarbeidet et forslag til tekst for private trefredninger."

Arbeidet med en slik vedtekt i kommunens regi er ikke kommet særlig langt, men Naturvernforbundet i Oslo og Akershus (NOA) oppfordrer eiere til å bruke servitutter for å verne trær de synes er viktige og verdifulle. Naturvernforbundet i Oslo og Akershus er det som tidligere ble kalt for Østlandske krets for naturfredning. Foreningen var sterkt engasjert, tilstede og delaktig, og spilte en sentral rolle i

trefredningsarbeidet, både offentlig og privat, tidligere. Dagens leder, Gjermund Andersen (pers. medd) får daglig flere henvendelser om tresaker fra fortvilte eiere eller andre som føler at trærne i nærmiljøet er truet. NOA har nå opprettet en egen tregruppe som med ny giv skal gi et løft til arbeidet med å utrede og kjempe for trærers rettslige beskyttelse. Målet er å oppnå et vern av trær etter "speilvendingsprinsippet", som går ut på at trær, for eksempel over en viss størrelse, i utgangspunktet er fredet og at felling og andre store inngrep krever særskilt tillatelse. Dersom man skal få gjennomslag for et slikt prinsipp, må det utarbeides et sett av utvalgskriterier for hvilke trær dette skal gjelde. Utvalget kan gjøres på bakgrunn av størrelse eller dimensjon, alder (dersom plantetidspunktet er kjent) eller andre kriterier som har sammenheng med høy alder. Det kan også gjøres på bakgrunn av treet's plassering, verdi for området eller liknende.

KONKLUSJON:

De nevnte utfordringene ved bruk av plan- og bygningsloven og naboloven til å verne trær, samt at bruk av private fredninger (servitutter) innebærer en relativt svak verneform, underbygger at det bør foretas en gjennomgang av trærers strafferettslige vern. Det kan synes å være et behov for å utarbeide et eget lovverk for vern av trær, eller i det minste noen egne tillegg eller endringer til plan- og bygningsloven og naboloven. En slik ny lov, som skal ivareta trærers strafferettslige vern, bør være dynamisk i den forstand at den gjenspeiler at trær er levende vesener. Den bør utarbeides med fredningsbestemmelser som er inneforstått med at trær aldri vil vare evig, men at man skal sørge for at viktige trær

får gjennomleve hele livssyklusen sin (se om "Solitære trærers landskapsverdi, hefte utgitt samtidig som det foreliggende av Institutt for landskapsplanlegging ved UMB). Skjøtselsforskriftene må blant annet ta hensyn til at trær har ulike behov i de ulike utviklingsstadiene de gjennomlever.

Et stadig økende utbyggingspress vil gi et økende behov for en større bevissthet om å ta vare på de store solitære trærne som preger kulturlandskapet i dag. Det er farlig å la holdninger som "Vi har nok trær i Norge" gro fast. Store trær i bebygde områder er truet og må tas vare på og hegnes om for ikke å bli en "utdøende rase". Formaningene i forordet til boka *Plant et tre* (Vevstad) som kom ut i 1977 er like aktuell i dag, nesten 30 år senere: "I all planlegging bør det være like selvfølgelig å gi plass til trær som det å ta hensyn til tekniske installasjoner. Ved all utbygging bør en være minst like varsom ved behandling av trær, som en er når det gjelder "døde" ting som hus og maskiner.

I tillegg må man huske på at det ikke kun må bli et mål å holde liv i de største/eldste trærne lengst mulig, men å sørge for kontinuerlig foryngelse slik at landskapet ikke forringes litt etter litt ved "naturlig avgang". Det betyr at vi må plante og skjøtte nye trær som på sikt kan bli viktige landskapselementer. Mange av lovene som gjelder vern av trær i andre europeiske byer inneholder krav om nypanting dersom vernede trær av en eller annen grunn må tas ned. Kanskje bør også vi ha et system for "å verne lovende og livskraftige ungtrær, i håp om at de kan overta rollen som lysende landemerker i bygd og by om 400 år"?, slik Frislid (1994 s. 32) foreslår i boka *Treet: fra tunte og bytre til tusenårstreet der vettene bor*.

REFERANSER

- Bergsholm, E. (2003). Trær på naboeiendom – forholdet mellom naboloven § 3 og § 2. *Lov og rett*, 9: 557-568.
- Direktoratet for naturforvaltning. (1995). DN-rapport 1995-3. Naturvernområder i Norge 1911-1994. Trondheim, Direktoratet for naturforvaltning. 178 s
- Direktoratet for naturforvaltning. (2006). *Naturbase dokumentasjon Vern*, Direktoratet for naturforvaltning. Lokalisert 07.07 2006 på World Wide Web: http://dnweb5.dirnat.no/nbinnsyn/Status/NBdata_sok.htm.
- English Heritage. (2006). *Trees and the Law*. Lokalisert 18.09 2006 på World Wide Web: <http://www.english-heritage.org.uk/server/show/nav.9123>.
- Flock, H. & Lassen, B. S. (red.). (2002). *Norges lover 1687 - 2001*, Det juridiske fakultet ved Universitetet i Oslo. 3111 s.
- Frislid, R. (1994). *Treet: fra tunte og bytre til tusenårstreet der vettene bor*. [Oslo], Cappelen. 119 s.
- Fylkesmannens miljøvernavdeling i Vestfold. (1991). Botaniske naturminner i Vestfold. Tønsberg, Fylkesmannens miljøvernavdeling i Vestfold. 45 s.
- Grundekjøen, O. T. (2005). Ser ikke naboen for bare trær. *Vi i Villa*, 2: 35.
- Holme, J. (2000). Treets strafferettslige vern. *Miljøkrim*: 11. Lokalisert 03.03.2006 på World Wide Web: http://www.okokrim.no/aktuelt_arkiv/miljokrim/magasinet/2000-1/page11.html.
- Hågvar, S. & Huse, S. (2005). *Vern og forvaltning av norsk natur*, Landbruksbokhandelen. 184 s.
- Kristensen, T. (red.). (2003a). *Bevaring av vegetasjon i bygge- og anleggsområder. Planløsning 316.211*. 2 utg. Byggforskserien. Oslo, Norges byggforskningsinstitutt. 8 s.
- Kristensen, T. (red.). (2003b). *Sikring av eksisterende vegetasjon på byggeplasser. Byggedetaljer 513.710*. 2 utg. Byggforskserien. Oslo, Norges byggforskningsinstitutt. 6 s.
- Miljøverndepartementet. (2004). NOU 2004: 28, *Lov om bevaring av natur, landskap og biologisk mangfold (Naturmangfoldloven)* Miljøverndepartementet. Lokalisert på World Wide Web: http://odin.dep.no/md/norsk/dok/andre_dok/nou/022001-020009/dok-bn.html.

Oset, H.-C. (1993, 14.jan). Kommentar – Tordenskjold og eika. *Gjengangeren*.

Sandaas, K. (1993). *Fredning av trær*. I: Oslo bymuseum (red.) vol. 4 *Byminner*, s. 37-39. Oslo.

Schmied, A. & Pillmann, W. (2003). Tree protection legislation in European cities. *Urban Forestry & Urban Greening*, 2 (2): 115-124.

Vevstad, A. (1977). *Plant et tre*. Oslo, Gyldendal Norsk Forlag A/S, Det norske hageselskap. 159 s.

Wærner, E. (1988). *Fredning og bevaring av trær i Oslo kommune*, Oslo kommune – Etat for miljørettet helsevern og næringsmiddeltilsyn.

Wærner, E. (2005). *Ta vare på bytrærne!* Oslo, Norges Miljøvernforbund. 85 s.

PERSONLIGE MEDDELELSER:

Andersen, Gjermund. Daglig leder i Naturvernforbundet i Oslo og Akershus. Samtale 1/11-06.

Bergsholm, Einar. Universitetssektor ved Institutt for landskapsplanlegging, UMB. Samtale 22/10 og 28/11-06, samt telefonsamtale 31/10-06.

Eggen, Mette. Førstekonsulent, Riksantikvaren. E-post 7/8-06.

Fyhn, Chanette Hoffmann. Arborist utdannet ved Merist Wood College i England. Samtale 11/10-06.

Hjermundrud, Ivar. Rådgiver, avd. for Naturforvaltning, Miljøverndepartementet. Telefonsamtale 10/10-06.

Lange, Thorbjørn. Seniorrådgiver, NAVI, avd. for Naturforvaltning, Miljøverndepartementet. E-post 15/6-06.

Opdahl, Tore. Førstekonsulent, Arealforvaltningsavd – Verneområdeseksjonen, Direktoratet for naturforvaltning. E-post 19/9-06 og telefonsamtale 20/9-06.

Rogstad, Daniel. Professor ved Institutt for landskapsplanlegging, UMB. Telefonsamtale 21/6-06.

Røsnes, August. Professor ved Institutt for landskapsplanlegging, UMB. Telefonsamtale 19/9-06)

· TREETS VENNER
· C/O DET NORSKE HAGESELSKAP
· PB. 53 MANGLERUD
· 0612 OSLO
· TELEFON 23 03 16 00

· NORSK TREPLEIEFORUM
· BJØRNSTJERNE BJØRNSONGATE 55
· 3044, DRAMMEN
· TLF.: 32 89 33 00
· WWW.NORSK-TREPLEIEFORUM.ORG
· EPOST: POST@NORSK-TREPLEIEFORUM.ORG

· NATURVERNFORBUNDET I OSLO OG AKERSHUS
· VØIENVOLDEN, MARIDALSVEIEN 120
· 0461 OSLO
· TLF.: 22 38 35 20
· WWW.NOA.NO
· E-POST: NOA@NOA.NO

· INSTITUTT FOR LANDSKAPSPLANLEGGING VED UMB,
· BOKS 5003, 1432 ÅS
· TELEFON: 64 96 53 56
· WWW.UMB.NO,
· E-POST: ILP@UMB.NO